Масрур РАҲИМЖОНОВ,
ЎзХИА «Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослик» кафедраси ўқитувчиси

Ғазал-марсияларнинг ўзига хос хусусиятлари

Мумтоз лирикамиздаги марсиялар такомилида шаклланган ҳаётсеварлик, инсонпарварлик, ёруғликни улуғлаш ва тирикликни қадрлаш ғоялари ҳазрат Алишер Навоий тажрибалари самарасида алоҳида йўналиш касб этди. Мазкур тамойил кейинги асрлардаги бадиий-эстетик тажрибаларда қутлуғ хусусиятлари ила ўз аксини топди. Хусусан, Роқим, Нодира, Ҳазиний, Хилватий ва ҳ.к. шоирлар марсияларида ҳаёт ва ўлим, ўткинчи тириклик ва боқийлик, эзгулик ва зулм сингари боқий масалалар янгича талқинларда бадиий-фалсафий, ижтимоий, ахлоқий маънолари билан ажралиб туради.

Деманг, эй аҳбоб, нечун оразинг ранги сўлар,
Бизни бу ҳолатга солди жонға етгон қайғулар,
Менга бўлғон ҳар кишига бўлса албатта ўлар,
Кўрса аҳволимни доно йиғлару нодон кулар,
Ибрат олур мендин эмди аҳли даврон, водариғ[1].

Роқимнинг «Марсияи Авазбек» асаридан келтирилган ушбу сатрлар ва умуман, буткул марсия фарзанд доғида ёниб куйган, бағри ўртаниб садпора бўлган отанинг психологиясини теран ёритишга қаратилган. («Орази боғи латофатда гули хумро эди, жон аро ёзған алифдек қомати раъно эди. Хуш адову хуш такаллум хуш қилиқ барно эди, Даҳр

[1] Р о қ и м. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи О.Қосимхўжаева. Тошкент, 1965. – Б.173.

аро ондоқ ўғул айтинг қачон пайдо эди, Емрулиб қолди сарою қасру айвон, водариғ», 171-бет). Марҳум Авазбекнинг ақл-заковатда, ҳусну одобда, қадди қоматда танҳо ҳавас қилгулик солиҳ ўғил бўлганлиги ундан айрилиш-йўқотишнинг дарди-аламлари нечоғлик улкан эканлигини кўрсатади. Эзгу амалларни адо этишга ошиқади: турфа ширин сўзлари ила одамлар кўнглида меҳр уйғотади.

Айни гуллаб-яшнаган, навқирон ёшда Авазбек бошига изғирин аёз ёпирилгандек бўлди. Гулдек қовжирадию бемаҳал сўлди. Тириклик ана шу хил кутилмаган зарбаларга дош беролмади. Водариғ, Тангрим ўзи берган мулкини истаган маҳали яна қайтариб оларкан. («Топмади ҳеч ким қазо ўқиға қалқон»; «Ҳар киши туғди онодин ўлгусидир оқибат, Топмамиш ҳеч ким ажалнинг дардига дармон», «На гадо қолғусидир мунда, на султон, Барча эл борғуси бир-бир бу жаҳондин охир» ва ҳ.к.).

Роқимнинг «Марсияи Авазбек» асари ботиний бир нурга йўғрилганлиги билан эътиборли. Хусусан, у ўқувчини тушкунликка чўмдирмайди. Руҳан чўкдирмайди. «Бу ёруғ очунда ҳаммаси ўткинчи, дунё ситамкор, ҳаёт бебақо», дегандек мискин хаёлларга кўмиб ташламайди. Бир тутам ёруғликдан баҳрамандлик туйғуси шукроналикни юзага келтираётир. Аслида, насиб этган бир бурда умр – бу Яратгувчининг назарига ноиллик шарофатидир. Назарнинг ўзи эса нурга чайиб олинган.

XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг бошларида яшаб ижод этган хоразмлик ўзбек шоири Роқим ижодида марсия жанрининг кўп ўрин эгаллаши тасодифий эмас. Анча вақт фарзандсизлик доғини тортган Роқим ёши улғайган йилларда икки ўғил кўради. Унинг ҳар иккала ўғли Хоразм мадрасаларида хат-саводини чиқаргач, Бухорога ўқишни давом эттириш учун боради. Ўғиллари Бухорода ўқиб юрган вақтида ота-она фарзандларини соғиниб, уларни чақиртирадилар. Фарзандлар ота-она билан дийдор кўришгач, яна Бухорога қайтиб ўқишни давом эттирадилар. Кейинчалик улардан бири ота ҳузурига қайтиб келади, иккинчиси эса Бухорода қолади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Роқимнинг Юсуф исмли фарзанди отдан йиқилиб ўлади. Азиз фарзандини не-не орзулар билан катта қилаётган Роқим бу хабардан фарёд чекиб, 1798 йилда (бу вақтда у 56 ёшда эди) Юсуф вафотига бағишлаб марсия ёзади. Мухаммас формасида ёзилган бу марсияда у Юсуфни «навниҳолим», нотавон жисмим ичидаги жоним, умрим боғининг шодлик ғунчаси деб таърифлаб, унинг шу ёшда яхши хат чиқариб, саводхон бўлиб етишгани билан фахрланади, унинг одамлар билан «хуш мулоқоту мулойим»лиги кўз олдидан кетмайди. Бундай гўзал фарзандни у дунёда, ҳеч шубҳасиз, ҳуру ғилмонлар билан қўшилган деб тасаввур қилади. Марсиядан маълум бўлишича, қариндош-уруғлар шу кезларда Юсуфни уйлантириш тараддудини кўраётган эдилар. Шунинг учун ҳам унинг кутилмаган бир аснода фалокатга учраши фақатгина ота ва онасини эмас, балки барча

қавм-қариндошларни, ёр-биродарларни ларзага келтиради.

Роқим фарзандлари вафотидан сўнг тушкунликка тушиб, ҳаётининг чироғи ўчганидан шикоят қилади; на қасру айвон, на сарву гул, на боғу гулистонлар – ҳеч нарса энди унинг кўзига кўринмайди. Ота-она фарзанд қабри атрофида парвона бўлишади. Шоир ўлимнинг дастидан кимга ҳасрат қилишини билмайди:

Оҳ билмасмен ўлум илгидин айлай кимга дод,
Ёлғузимдин ойириб кўнглумни қилди номурод,
Гардиши даври фалакдин бўлмади ҳеч кимса шод,
Оқил эрсанг қилмағил дунёи дунға эътимод.
Қилған эрмастур вафо ҳеч кимга даврон, Юсуфим[2].

Марсия ғазал, мухаммас формаларида ёзилиши мумкин. Лекин марсиянинг классик формаси деб таркиббанд ҳисобланган. Шунинг учун Навоий ўзининг Абдураҳмон Жомий ва Саййид Ҳасан Ардашерга бағишланган икки марсиясини ҳам таркиббанд формасида ёзган.

Ўзбек адабиёти тарихида хоразмлик шоирлардан Зийрак (XVIII аср), Мунис (XIX аср), фарғоналик шоирлардан Ҳувайдо (XIX аср) ҳам ажойиб марсиялар яратишган.

Зийракнинг бу марсияси ўзи ва рафиқаси номидан унинг севимли қизи Бибиниёз вафоти муносабати билан ёзилган бўлиб, бу ҳам таркиббанд шаклида, 96 мисрадан иборат. Ҳар бир байтда марҳумнинг сифатлари таърифланади.

Нодиранинг умр йўлдоши, Қўқон хони Умархон вафоти муносабати билан битган «Юзунг ҳажрида тўфондур сиришким тутти дунёни», «Бўлди ул фурсатки тарки суҳбати олам тутай», «Фалак илги ғуборим сарсари ҳижрона топшурди» сингари сатрлар билан бошланадиган ғазалларида туйғу-кечинманинг ўзгача бадиий талқинларини кўришимиз мумкин.

Табибо, чекма заҳмат ҳолима ҳасрат давосичун,
Қазо ҳижрон маризин дарди бедармона топшурди.
Ғамида ўтти давре дарди ҳижрон бўлмади охир,
Ки ҳасрат жоними андуҳи бепоёна топшурди[3].

Фалак шунчалар бераҳм, ситамкорки, лирик қаҳрамон вужудини кўз ёши тўфонига кўмиб ташлади. Ғамга чўмган ҳис-туйғунинг турфа қирраларини шуълалантириш натижасида лирик қаҳрамон нечоғлик оғир мусибатга ботганлиги аёнлаша боради. Ҳасрат, андуҳ шунчалар бепоёнки, ер ила самони алам тутини тутган. Ҳеч нарса мотамсаро кўнгилга таскин беролмайди. («Эрур бир қатраи кўз ёши тўфона топшурди. Нодира не қилсин, бағрини лола янглиғ доғ этмай. Зеро, чарҳ доғи уни шоҳ Умарсултонга топширган бўлса»).

Кўринадики, ғам-аламнинг кўнгилда уйғотган оғриқларини бирма-бир суратлантириш орқали кечинма портрети яратиляпти. Умархон нафақат мамлакат хони, халқ таянчи, раият устуни эди, яна у шоиранинг кўнгил султони ҳам эди.

Кўнгил комини ширин истадим, жоми висолидин,
Фиғонким, чарх ҳижрон заҳридин талх этди комимни.
Қоронғу бўлди олам дуди оҳимнинг саводидин,

[2] Р о қ и м. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи О. Қосимхўжаева, Т., 1965. – Б. 19.

[3] Н о д и р а. Девон. Ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърлар. (Нашрга тайёрловчи Маҳбуба Қодирова). ЎзРФА нашриёти, Тошкент, 1963. – Б. 201.

Ки фарқ этмас мунажжим рўзи равшан бирла шомимни (205-бет).

Тирикликнинг қисмати шуми, айни гул-гул очилган, чарақлаб порлаган, яшнаган бир паллада қўққисдан умр чинори қуласа. Шеърнинг илк сатрлари сўнган тирикликни идрок этаркан, ўқувчининг онги-шуурига, ақл-тафаккурига ҳам кенг ўрин берилади. Яъни, ана шу омиллар, деталлар айрилиқнинг нечоғлик улканлигини, йўқотишнинг қанчалик азобли ва ўнгланмаслигини бизга ҳис эттиради. Кўнглимизда ғалаёнлар, тўфонлар қўзғайди («Фалак туфроға пинҳон айлади моҳи тамомимни»). Ушбу образли ифода, яъни ойнинг тупроқ ила беркитилиши, тупроққа қориштириб юборилиши ўқувчининг онги-шуурида амир Умархоннинг ҳаётдаги мавқеини, тириклик маснадида кечган порлоқ дамларини жонлантиради.

Демак, шоиранинг қайғуларига сабаб бўлаётган нарса бу – ҳаётнинг азалий ва абадий қонунияти бўлмиш иқболнинг заволга маҳкумлигидир. Ер юзида ҳеч бир тирик жон боқий эмаслигидир. Шу боисдан ҳам ҳаёт ситамгар, бахт – бебақодир. Умрки кўзни очиб юмгунча кечган оний сония экан, бахт эса ўзўзини ишонтиришга чоғланган ширин ёлғондир.

Нодиранинг ғазал-марсияларида ўлимга муносабат орқали ҳаёт ва ёруғлик ҳақида ўй-мушоҳадаларга берилиш устувор. Ана шу асосда кечинма психологиясини яратишдек ўзига хос таносиқ фазилати, муҳим хусусияти намоён бўлади.

Ҳазинийнинг ғазал-марсияларида эса туйғулар талқини ўзгача мазмун-моҳиятга эга. Хусусан, «Жаҳони бевафодин охири бир кун кетар бордур», «Сано айтиб Худоға андалиб сўйи чаман йиғлар», «Қаю жонлик жаҳонға келса, охир ўлмайин қолмас», «Бу ўтар дунёга, дўстлар боғу бўстонинг ғалат», «Қўйди ҳам кўксум аро юз минг жафоларни фироқ» сатрлари билан бошланадиган ғазалларида шоирнинг ҳаётга, ҳаёт хоссаларига бўлган нуқтаи назари, тириклик ва ўлимга муносабати орқали маънавий-ахлоқий қадриятларни эстетик баҳолаш, бадиий умумлашма фикрлардаги ҳаётсеварлик ғоялари етакчилик қилади.

Қаю жонлик жаҳонға келса, охир ўлмайин қолмас,
Тирикликда халойиқ бир-бири қадрини билмас.
Ажаб мотамсаро дунё эрур, поёни йўқ, билсам
Ки, сен дунёға мағрур ўлмағил, ҳаргиз вафо қилмас[4].

Ҳазиний ғазаллари гарчанд, бирон-бир реал кишининг ўлимига бағишланмаган эса-да, улар ғоявий мазмуни-йўналишига кўра ўлимга аталган марсиялардек англашилади. Хусусан, Ҳазиний ғазалларининг Роқим, Нодира, Хилватий ва ҳ.к. шоирлар асарларидаги мунгли руҳдан фарқли жиҳатлари бевосита ҳаёт ва ўлим мавзуига ёндашуви, бадиий талқин хусусиятлари билан белгиланади. Ҳазиний ғазалларида бу ёруғ очуннинг ишвакор ҳою ҳавасларига берилмаслик, тирикликни ғанимат билиш, одамлар бир-бирларини қадрлаши, ҳаётнинг тотли, жозиб замзамаларига муккасидан кетмаслик, ўн саккиз минг олам ижодкори, яратгувчи Ҳақ таоло зикрида бўлиш, шукроналик сингари ғоялар етакчилик қилади. Тўғри, улар ҳар лаҳзада бандага ўлимнинг муқаррарлигини эслатиб туради. Ва лекин, ҳаётдан безиш, беш кунлик умр ўткинчилигидан нолиш сингари кўнгил задаликни юзага келтираётгани йўқ, албатта.

Ёлғиз Тангри таоло тоати ила тирикликни зийнатлаш, ҳаётни олқаш ҳамда

[4] Ҳ а з и н и й. Тасаддуқ, ё расулуллоҳ. Шеърлар. Нашрга тайёрловчи А.Мадаминов. Тошкент, «Ёзувчи», 1992. – Б. 10.

умрни қадрлаш, имон бутунлиги ва саломатлиги Ҳазиний ғазалларидаги қайғули ўкинч руҳига ҳаётбахш мазмун бағишлайди. («Аёғинг остига боқғил, ҳамма ер ичра пинҳондур»; «Ўлим ёшу қари, шоҳу гадоларға баробардур»; «Беш кунлик умрға жою манзил ҳам керакмасдур, Ўлумни ўйлаган одам бу дунёга назар солмас»; «Охиратга ҳар киши имон била борса, Ўшал ерда ани сан англагил, ўлган била ўлмас»; «Лоф уриб, оламни мулким, деган шоҳлар қани? Қўймагай охир, билинг, шоҳу гадоларни фироқ» ва ҳ.к.).

Дардига топмай даво, кетти Фалотундек ҳаким,
Олди ер қўйниға кўп ақли расоларни фироқ. (12-бет)
Эй ёронлар, билсангиз, дунё эрур кўҳна работ,
Хотун, эркак қўймагай ҳам ёш бололарни фироқ.

Қайғули ўй-фикрлар туғдирган тахайюллар жонлантирилган кечинмаларга ўз ўрнини бўшатиб беради. Ғариб хотиралар етим кечинмалар бағрига ўзини отади. Бирга яшашга орзуманд. Ўлимнинг «яхшилиги» ҳам бор. Инсон қадри, тириклик неъмати нечоғлик беназир эканлигини ёдига солаверади. Оламлар бунёдкори Ҳақ Таоло зикрида бўлиш, имон бутунлиги ва саломатлиги, ўзидан муносиб «тирноқ» – фарзандлар қолдириш, ўз номини солиҳ юмушлар ила сарафроз этиш тадорукларига ундайди («Баъзини қилди азиз, бир нечаларни қилди хор. Ҳарна қилса холиқим, шукр айлагил. Бил, сидқ ила шукри худони қадрини», 36-бет).

Демак, юқорида кузатилган ғазал-марсиялар мисолида айтиш мумкинки, Роқим, Нодира, Ҳазиний ва ҳ.к. шоирларнинг бадиий-эстетик тажрибалари жамиятнинг, миллатнинг исломий маданият таъсирида шаклланган тасаввур ва тушунчаларини акс эттирган муайян босқичлардир. Уларда халқимизнинг диний-ахлоқий билими, маънавий-интеллектуал савияси ўз ифодасини топган. Шу маънода, ғазал-марсиялар жамиятнинг руҳий кайфияти, маънавий маданияти тарихидир, дегинг келади. Зеро, юқорида ўрганилган таркиббанд-марсия, ғазал-марсия, мусаддас-марсия ва ҳ.к. намуналар халқимизнинг муқаддас Қуръони карим ҳамда муборак ҳадислар таъсирида шаклланган, тараққий этган маънавий-интеллектуал маданиятининг муайян манзараларидан, ҳолатларидан ҳам воқиф этади. Ушбу асарларнинг фазилати айнан ана шу исломий диний-ахлоқий маданиятнинг дунёвий қарашлар, фалсафий ғоялар билан омухталикда, узвий боғлиқликда зоҳир бўлишидир.

Шоирларимиз якка бир шахслар вафоти муносабати билан мунгли ҳолатлар психологиясини яратиш ҳамда ғамгусор кайфиятлар манзарасини суратлантириш баробарида олам ва одам сир-синоатларини англашдаги, тушунтиришдаги халқона дунёқарашини ҳам ёритишга муваффақ бўлдилар. Шу маънода мумтоз шоирларимиз санъат ривожига камарбаста бўлиш баробарида яна жамиятнинг руҳан ва ақлан-фикран камоли учун ҳам хизмат қилдилар.

Ушбу силсилада Нодиранинг мусаддас-марсия, мусамман-марсия, фироқнома, таржиъбанд-марсия намуналари алоҳида файзли ўрин тутади.